

“אני רואה עצמי מחזר של הספרות העברית”

אומרים שהשפה העברית הייתה שפה מתה במשך 1700 שנים. אומרים שאליעזר בן־יהודה החיה אותה. אך לא, היא לא הייתה שפה מתה. ולא אליעזר בן־יהודה החיה אותה, ודאי לא אליעזר בן־יהודה לבדו החיה אותה. היא הייתה יפהייה נרדמת, לא שפה מתה. במשך 1700 שנים שבהן השפה העברית לא שימשה שפה יום־יומית אנשים כתבו בעברית. ולא רק טקסטים רבניים או דברי פיוט או תפילה או דברי הגות. הם כתבו בשפה העברית גם דברים של משא ומתן, גם דברים של מסחר, גם דברים של חיי יום־יום. שלא להזכיר שירי חשק ואפילו שירי זימה לוחטים, שנכתבו בידי משוררים יהודיים בספרד, בפרובנס, באיטליה.

אלה היו ימי פריחתה של העברית, כאשר מקורותיה, משאביה הלשוניים העמוקים ביותר וההווה היום־יומי של אהבה וידידות וקנאה וחשק ואָפּל התלכדו לאחד. אבל לא בכל עת דיברו עברית. כלומר תמיד דיברו עברית בטקסים, דיברו עברית בליל הסדר, דיברו עברית בבית הכנסת. איש לא דיבר עברית במשך 1700 שנה, לא בחדר המיטות, לא בחדר הילדים, לא במטבח, לא במחסן, לא במקום העבודה, לא בחצר. שם דיברו שפות אחרות.

תחייתה של השפה העברית, או התעוררותה של היפהייה הנרדמת, איננה, גם לא יכלה להיות, מפעל יחיד של אליעזר בן־יהודה. שום אדם, גם הגאון שבגאונים, גם אם הוא חדור להט אידאולוגי עצום, בוער בעצמותיו, לא יוכל לשכנע את השוודים להתחיל לדבר קוריאנית בוקר בהיר אחד. לא כך זה קרה.

אני מאמין שתחייתה של השפה העברית, התעוררותה כשפה מדוברת, שאירעה כאן בירושלים, לפני כמאה ועשרים שנה, הייתה בראש ובראשונה תוצאה של פגישה בין התושבים היהודיים המקומיים של ארץ ישראל, של ירושלים – שדיברו ביניהם ערבית, לפעמים תורכית, לפעמים לדינו (ספניולית) לפעמים פרסית – לבין העולים המצטרפים אליהם, חלקם חלוצים ציוניים, רובם שומרי מצוות אדוקים

* הסופר עמוס עוז הוא פרופסור אמריטוס לספרות באוניברסיטת בן־גוריון בנגב, חבר האקדמיה ללשון העברית, חתן פרס ישראל (1998), זכה בפרס גתה (2005) ובפרסים נוספים. הרשימה על יסוד דברים שנאמרו בבית הנשיא לרגל בחירת ספרו של עמוס עוז “מיכאל שלי” לאחד ממאה הרומנים הטובים של המאה העשרים על ידי מועדון הספרים הגרמני “ברטלס־מן”, 23.9.99, והם עודכנו ביוני 2016.

שבאו מאירופה וידעו לדבר יידיש או רוסית או פולנית או הונגרית או גרמנית. מסיבות מעשיות לגמרי – מי שרצה לבקש הוראות דרך לכותל המערבי, מי שצריך היה לשכור חדר או לקנות כיכר לחם מוכרח היה לפנות אל זולתו בשפת הסידור כי זו הייתה שפת הקשר האפשרית היחידה בין ספרדים לאשכנזים.

לו מותר היה לערוך ניסוי ולהעמיד על אי בודד אלף קתולים פולנים משכילים שהולכים לכנסייה, עם אלף צרפתים משכילים קתולים שהולכים לכנסייה, הלטינית הייתה קמה לתחיה מאותן סיבות מעשיות. המפגש הזה בין ספרדים לאשכנזים הוא שיצר את הדחיפה הממשית לשיבתה של השפה העברית לחיים של שפת יום-יום, לשכור חדר, להגיע לכותל.

אולי הרגע המדויק שבו העברית חזרה לחיים אחרי הפסקה של 1700 שנה אירע כאשר הבחור הראשון לחש לבחורה הראשונה אחרי הפסקה בת 1700 שנה "אני אוהב אותך", או הבחורה לבחור – "אני אוהבת אותך", בעברית. הבחור היה ספרדי, הבחורה אשכנזייה, או להפך, ואני מקווה שהם חיו באושר ובוישר כמעט עד היום הזה ושהיו להם חיים יפים, מפני שהם, הם מחיי השפה העברית. הם יחד עם עוד קומץ קטן של מורים נפלאים וגננות נפלאות במושבות ובגמנסיה הרצליה.

הרגע האינטימי הזה, שבו בנסיבות אינטימיות אמר איש לאישה מילים אינטימיות, לא בספר, לא בסידור, לא בבית הכנסת, אלא מתוך צורך, מפני שלא הייתה שום שפה אחרת – זה רגע תחיית העברית. אני מרים לכבוד הזוג הזה את גביעי. עם זה, הדרך עדיין הייתה ארוכה מאוד. כשאני הייתי ילד בירושלים, בשנות הארבעים, לא היו בכל העולם יותר מ-250 אלף דוברי עברית בחיי יום-יום. כל מי שהיה אצלנו מעל גיל ארבעים לא דיבר עברית אלא דיבר יידיש, דיבר לדינו, דיבר רוסית, דיבר ערבית, דיבר גרמנית. עד כדי כך שכילד הייתי בטוח שכשאני אגיע לגיל ארבעים אני אתעורר בבוקר מדבר יידיש. שזה משהו כמו שערות שיבה, משהו כמו קמטים בפנים, משהו שבה עם הגיל.

ובכן, כמה עשרות דיברו עברית בירושלים לפני מאה ועשרים שנה, 250 אלף דיברו עברית לפני שמונים שנה. כיום למעלה מעשרה מיליון בני אדם מדברים עברית יום-יום, בהם יהודים ישראלים, ערבים ישראלים, פלשתינים שצריכים לדבר עברית למחיתם, אולי לא בשמחה, מאות אלפים ואולי יותר מזה אשר משום מה אינם חיים בישראל אבל מדברים עברית בבית, למעלה מעשרה מיליון דוברי עברית היום. זה מספר גדול יותר ממספרם של דוברי הנורבגית בעולם, זה מספר יותר גדול ממספרם של דוברי הדנית בכל העולם כיום. אולי תופתעו לדעת שזה מספר גדול יותר ממספרם של דוברי האנגלית בכל העולם בימי ויליאם שייקספיר. שאז היו משני עברי האוקיינוס רק כארבעה וחצי מיליון דוברי אנגלית.

בזה לא אמרתי שכל סופר עברי שכותב בתקופה הזאת הוא ויליאם שייקספיר. אבל המצב האליזבטני של השפה העברית, קיומה כאיזו התפרצות וולקנית, עוצמתה כשפה מתהווה-משתנה לנגד עינינו, וגם הסכנות הרובצות לפתחה, הם העושים אותה דומה במשהו לשפה האנגלית האליזבטנית. הפיתוי השייקספירי, האפשרויות ללוש את השפה ולחוקק בה הן אפשרויות אליזבטניות.

אמרתי ששיבתה של העברית, תקומתה של העברית, קשורות בבחור ובבחורה במפגש האשכנזי-ספרדי בירושלים לפני כמאה שנה. זוהי האמת, אבל זו לא כל האמת. הלוא המפגש הזה יכול היה גם להיות אפיזודה חולפת. עלול היה להימשך כך עד שהעולים החדשים ילמדו לדבר בשפת המקום, לדינו, ערבית, תורכית, או – אם הם באים ממספרים גדולים – עד שהילידים ילמדו לדבר יידיש או רוסית או פולנית. העובדה שהאפיזודה הזאת נמשכה מעבר לצורך המיידי של המפגש בין שתי הקבוצות, העובדה הזאת מביאה אותי אל הפלא הגדול ביותר שקרה לעם היהודי, ואולי לא רק לעם היהודי במאה הזאת, ואולי לא רק במאה הזאת: תחייתה של העברית כשפת יום-יום, כשפה מדוברת, יכלה להישען תמיד על קיומה של ספרות עברית מודרנית, עכשווית, חילונית בעיקרה, בעלת קשת רגישויות מרתקת מן האינטימי ביותר ועד ההיסטורי ועד הציבורי.

זה דבר מפליא. מאה שנה לפני הבחור והבחורה שלחשו זה לזו "אני אוהב אותך", "אני אוהבת אותך", בעברית, בירושלים, מאה שנה לפני זה כבר נכתבו שירי אהבה בעברית, והם נכתבו בידי משוררים שלא אמרו מילת אהבה בעברית לשום נפש חיה. לא היה למי. נכתבו שירי בדידות ושירי תשוקה ושירי אמביציה ושירי געגועים ושירי נוף ושירי עסק ושירי צחוק וקלות ראש בעברית מודרנית. לא רק שירים. נכתבו רומנים. רומנים ראליסטיים כמו אצל דיקנס וויקטור הוגו, שבהם הכותבים ניסו גם ליצור לשון מימטית, לשון שתדמה ללשון דיבור, בפי גיבורים שבעצם לא דיברו עברית. עולם וירטואלי. מציאות וירטואלית. עגלונים דיברו אצלם עברית ועקרות בית ובעלי מלאכה, העיר דיברה עברית, הגויים דיברו עברית בסיפורים האלה, הכומר דיבר עברית.

איך יכלו האנשים האלה, שלא שמעו עברית באוזניהם מלבד בקידוש או בליל הסדר, איך הם יכלו לכתוב עברית וליצור מאגר רגישויות שיצר את שכבת הקרקע שבה הבחור והבחורה בירושלים, גם אחרי אותו לילה, יכלו לגדל את ילדיהם בעברית? הינה, זה הפלא הגדול באמת. הינה, זו באמת היצירה הפחות נחגגת והפחות מהוללת, אבל היותר מרתקת של הגניוס היהודי במאה הזאת, והיו לגניוס היהודי יצירות גדולות אחרות, אני לא מזלזל אף באחת מהן. ואכן, אולי מיטב היצירותיות, מיטב התאולוגיה, מיטב ההגות היהודית, מיטב ההטחה כלפי שמיים, מיטב החשבון עם אלוהים, יצא מחזקתם של הרבנים והגיע לחזקתם של ביאליק ושל

ברנר ושל ברדיצ'בסקי ושל אורי צבי גרינברג, ושל הצעירים מהם. הם לקחו בעצם גם את הליבה הדתית החיה של תרבות ישראל ונשארו אותה, והם דִּבְרִיה בדורות האחרונים.

אם אתם שואלים אותי היכן גרה תרבות ישראל הנושמת, החיה, במאה השנים האחרונות – היא גרה בספרות העברית. הליבה של תרבות ישראל היא בספרות העברית, והספרות העברית הזאת עלתה ופרחה ונעשתה בעצם לדבר שהעולם כולו מכיר בה בימינו, ומתעניין בה ומוקיר אותה. מעמד הספרות העברית בעולם כיום אולי אפילו יותר מכבד מאשר מעמד ההייטק הישראלי או הכדורסל הישראלי. כל זה עומד בסכנה עצומה, אפילו בסכנת מוות. לא מפני שאנשים מדברים פחות בעברית או מפני שיש שלטים לועזיים או מפני שהצורך בעברית והדבקות בעברית נחלשו. חלק מן הסכנה נובע מתופעה גלובלית, אוניברסלית. מן האינפנטיליזציה של המין האנושי כולו, שאנו רואים אותה לנגד עינינו בכל מקום, ברגע שאנחנו פותחים עיתון או מדליקים את הטלוויזיה. אותה אינפנטיליזציה שבה הקפיטליזם, היודע שאפשר למכור לילדים קטנים יותר מאשר לאנשים מבוגרים, מטמטם אותנו יומם ולילה כדי שנקנה וגורם לנו לקנות דברים שמתמטמים אותנו כדי שניטמטם עוד יותר ונקנה עוד יותר. ועם זה הני־אֵיג', אומנות ההבל, התפלות השופעת עלינו מכל מקור, בכל צינור. יש אינפנטיליזציה דוהרת של האנושות.

ואילו כאן, בחברה הישראלית, בעם ישראל, יש תופעה מחרידה של מחיקת הדיסק הקשיח, של מחיקת הזיכרון הקולקטיבי. יש אנשים שמעוניינים במחיקת הזיכרון הזה, יש אנשים שעושים כל מה שבכוחם כדי להרוס את הזיכרון הזה ולהשתיל במקומו אי־זיכרון או זיכרונות אחרים. נעסוק בהם בהזדמנות אחרת. אבל יש בהחלט צירוף של האינפנטיליזציה הגלובלית עם מחיקת הדיסק, אותו כונן קשיח לשוני־תרבותי שהוא המכנה המשותף, לא של הספרות, לעזאזל הספרות, הוא המצע המשותף של עצם קיומם של אנשים יחד. אפילו משפחה לא יכולה להתקיים יום אחד אם יימחק דיסק הזיכרונות שלה, הזיכרונות הטובים והזיכרונות הנוראים. מחיקת הדיסק והאינפנטיליזציה, ואני אומר את זה בצופן, הן בעיני שתי הסכנות הקיומיות המחרידות ביותר לגבי ישראל, לגבי העם היהודי, ייתכן שגם לגבי תרבויות אחרות, אבל זה לא מנחם אותי.

אני רואה עצמי מחזר של הספרות העברית. אני לא יודע אם "מיכאל שלי" אכן ראוי להיות בין מאה הרומנים הגדולים של המאה העשרים, אני לא בטוח. אם לפי בחירתם של קוראים באירופה הכלילו אותו בין מאה הרומנים של המאה הזאת – אני רואה בזה כבוד גדול מאוד. יש לפחות מאתיים רומנים מופלאים שנכתבו בעברית במאה העשרים. אבל אני רוצה להזכיר לכם שכל מה שענייכם רואות, כל מה שיש כאן, הכול התחיל במילים, הכול בא מן הספרים. מדינת היהודים, הרבה לפני שהיא הייתה יצור חי ובעט,

ולפעמים אפילו בועט בפראות, "מדינת היהודים" הייתה שם של רומן אוטופיסטי. תל אביב, "אלטנוילד", הרבה לפני שהיא הייתה עיר גועשת ועולה על גדותיה ומקסימה ומכוערת ודוחה גם יחד, היא הייתה שם של ספר אוטופיסטי. גם "אהבת ציון" היה שם של ספר, גם "אשמת שומרון" היה שם של ספר, וגם "עיט צבוע" היה שם של ספר, ואפילו "שכול וכישלון". כל מה שיש לנו כאן יצא מן הספרים. הטוב והרע. הלוואי שמה שיש לנו לא ייאלץ להתקפל חזרה אל תוך הספרים. אבל בינינו לבין שכחת עצמנו, בינינו לבין שכחת המהות והתכלית, בינינו לבין האבדון – עומדים גם הספרים. לא פחות מאשר הטנקים והמטוסים. אף אחד לא הסמיך אותי להודות לכם בשם הספרים, על כן אודה לכם בשמי.